

Project 'De Kunstbroedplaats' zomer 2005 in nationaal park De Weerribben

Onderstaand de complete, niet ingekorte tekst van het gelijknamig hoofdstuk uit de projectcatalogus.

Kijk voor meer informatie over De Weerribben op www.npdeweerribben.nl

Kijk voor meer informatie over De Kunstbroedplaats op www.kunstbroedplaats.nl

Het wel en wee van weren en ribben

Kan een gebied in zichzelf wegzakken? Als dat zo is, is De Weerribben een goede kandidaat – zó zwaar is ze omhangen met gewichtige titels en predikaten. Nationaal park (sinds 1992), Europees Diploma, internationaal waardevol 'Wetland' volgens de Ramsar-Conventionie van 1971, Europees Vogelrichtlijn- en Habitatrichtlijn-gebied en in november 2004 op de NCRV-televisie ook nog uitgeroepen tot 'Mooiste Plek van Nederland'. Allemaal zaken van groot gewicht; riskant dus in een laagveenmoeras als je het letterlijk op je rug zou dragen.

Want dat is de kern waar het om draait. De Weerribben is een (voor Nederlandse begrippen) redelijk uitgestrekt laagveengebied, waar water ligt waar land was en waar land ligt waar water was. Natuur en mens hebben in onderlinge afhankelijkheid het huidige landschap vorm gegeven en daarmee de voorwaarden voor het planten- en dierenleven. Dat leidde tot juweeltjes bij flora en fauna. Men rept zelfs van 'hoge natuurwaarden'. Er is één maar bij dat alles. Niets blijft wat het is in dit natte land. Er is steeds een of andere ontwikkeling in de natuur gaande, waar water- en natuurbeheerders, rietsnijders, schippers, vissers en boeren op hun beurt weer op (moeten) reageren. Dat is in het kort waarom het verhaal van het wel en wee van de weren en de ribben zo boeiend is.

Veengrond van oudsher

Duizenden jaren voor het begin van onze jaartelling vormden zich in een geschikt klimaat enorme oppervlakten veenmosveen op de golvende ondergrond van dekzand. Een kaart met de paleogeografie van het Nederlands vasteland aan het begin van het Subatlicum (van ca. 600 jaar voor Chr.), laat zien dat die oppervlakte voor de helft uit veen- en getijdengebied bestaat. De kaart met de paleogeografie uit de Romeinse Tijd (ongeveer 50 na Chr.) laat ongeveer hetzelfde patroon zien, met het (toen nog zoete) Flevomeer (later het Almere) omringd door venen. Een ontoegankelijk moerasgebied; de Romeinen krijgen de Noordelijke regio en de daar wonende Friezen er niet onder en vestigen zich daarom zuidelijker (met de rijksgrens bij de Oude Rijn). Pas in de Vroege Middeleeuwen wordt het beeld anders. De kaart van ongeveer 800 na Chr. geeft aan dat het voormalige zoete meer nu een binnenzee is geworden, die zich oostwaarts uitbreidt. Deels worden enorme stukken veen weggeslagen, op andere plaatsen blijft een laagje zeeklei op het veen achter. De gele watergentiaan is tegenwoordig onze indicatorplant, die door z'n voorkeur voor deze groeiplaatsen aangeeft waar nog zo'n kleilaagje in de veenbodem zit. Maar ook na de 'inbraken' van de zee resteert er nog een geweldige veenvlakte van bezuiden Zwolle tot ver in Friesland.

Bij de aanvang van de 10de eeuw begint er wat te veranderen in West- en Noord-Nederland. De landsheren, met name de Bisschop van Utrecht, gaan zich meer interesseren voor hun afgelegen jachtgebieden. Een aantal 'vrije boeren' wordt het recht gegund om de wildernis aan te pakken. In principe een eenvoudig soort ontginning om land geschikt te maken voor wat landbouw. Omstreeks 1200 is het weer raak en slaat de (later Zuiderzee genoemde) binnenzee grote stukken veengrond weg. Urk wordt een eiland en Noordwest-Overijssel ligt ineens pal aan zee. Het is nodig om de kustlijn met bedijkingen enigszins vast te houden. Tot dan was er alleen permanente bewoning mogelijk op de hogere en stevige keileemruggen in de regio, het Steenwijkerland en het Land van Vollenhove. Bij Steenwijk vonden archeologen bewoningssporen uit het Laat-neolithicum en uit de Bronstijd. Bij Vollenhove is een vroege bewoning vastgesteld uit de 9de eeuw. In de Middeleeuwen ontwikkelde Steenwijk zich tot een kerkelijk en handelscentrum, terwijl Vollenhove het bestuurlijk zwaartepunt werd.

In de periode van de 12de en 13de eeuw zien we de grondslag voor ons verhaal over het wel en wee van weren en ribben. Er ligt dan zo'n 12.000 hectare veen, in dikte uiteenlopend van een paar decimeter tot 4 meter. Geleidelijk aan komt de kolonisatie, de bewoning van de Kop van Overijssel, op gang. Er komen nederzettingen tot stand die Cunre (later Kuinre), Scaderwoude (later Scaerwolde), Gethorne, Wanep (later Weneperveene) en Sillehem (Sileham) heten. Vooral de dorpen in het veen blijven niet op hun plaats liggen. Het worden 'lopende dorpen' die met de vervening meegroeien en zich als het ware mee verplaatsen.

Het begon allemaal 'zachies-an'. Aan een nieuwe weg of pad kwamen wat kleine boerderijtjes van lichte constructie. Men groef sloten ter ontwatering en legde paden aan in het moeras. Houtopslag werd weggehaald om weidegrond en wat bouwland te krijgen. Op de hogere stukken veen ging men turf steken.

Het begon allemaal met de droge vervening van het hoogveen, dat ruim 7000 jaar eerder was gaan groeien. Nu kwam het aan snee. En hoe gek het ook klinkt, het ging daarna letterlijk bergafwaarts. Veen klinkt in als het ontwaterd word. Het 'verteert aan de lucht' (oxidatie); het landoppervlak daalt. Veeteelt vervangt de akkerbouw en de waterbeheersing vereist nu voortdurende aandacht. De metershoge veenbanken verdwenen en ergens in de 16de, misschien 17de eeuw schakelden de turfboeren over op de 'Hollandse' wijze van vervenen in het laagveen, het z.g. slagturven of baggelen. Zo kon men tot anderhalve meter diepte werken. De 'spitter' of 'trekker' baggert de veenbonken uit het water van de veenput en gooit ze in een grote houten bak met opstaande randen. Daar zorgt de 'trapper' of 'menger' voor het fijn- en homogeen maken van de veenmodder, waarna de kleddermassa met hoosvaten op het aanliggend land wordt uitgespreid om te drogen. Vervolgens worden –na het aanstampen en verdichten, 'het trippen'- de turven op maat afgetekend en na verder indrogen, afgestoken en gestapeld. De gewonnen brandstof heette baggelaars, sponturf, baggerturf en korte of harde turf. Het hing er maar vanaf met wie je sprak, de vervener of de brandstoffenhandelaar. Kennelijk was deze vervening al vroeg de moeite waard, want in 1560 voerden de Staten van Overijssel een tolheffing in op alle turf die Blokzijl en Zwartsluis passeerde.

Patroon van petgaten en legakkers: weren en ribben

De Kop van Overijssel was een laagveengebied geworden, waar men baggerturf produceerde. In de 18de en 19de eeuw is er veel verveend, maar "na 1921 zakte de productie vrijwel volledig in en zal nog slechts voor de lokale markt geproduceerd zijn", aldus Michiel Gerding in zijn proefschrift 'Vier Eeuwen Turfwinning'. Baggerturf werd voornamelijk als huisbrand benut. In de jaren veertig werden nog wel nieuwe petgaten aangemaakt langs het kanaal van Ossenzijl naar Steenwijk, maar de kwaliteit van deze turf liet te wensen over. Medio 20ste eeuw verdween deze bedrijfstak uit de Kop van Overijssel. De laatste turfmeter ging in 1956 met pensioen.

Wat resteerde was een landschap met petgaten (trekgaten of weren) en legakkers (zetwallen, legribben). Het waren sporen van een systematische vervening, waarbij men de baggerputten of petgaten netjes 'op maat' afwisselde met de stroken land waarop de veenspecie werd uitgespreid. In De Weerribben hield men zich beter aan de reglementen (met voorgeschreven afmetingen voor petgaten en legakkers) dan in de Wieden. Daar verdwenen de smalle zetwallen in de golven van de steeds 'wijder' wordende veenplassen ('wieden'). In de Weerribben hield men de breedte van de zetwal of legakker op minstens vier meter. Tien meter kwam ook voor. Vandaar dat het landschapspatroon in de Weerribben regelmatigiger is dan in de Wieden. We praten over het patroon van 'weren en ribben', van (vroegere) petgaten en vroegere legakkers of legribben. Het gebied en daarmee het nationaal park kreeg zo zijn naam.

Laagveengebied, waar water weer land wordt

Zo'n vijf, zes minuten geleden las u de constatering "Niets blijft wat het is in dit natte land". In het open water van de petgaten en op de hoger gelegen legribben gebeurde wat de natuur dicteert: in open water proberen waterplanten te groeien en op de droge legribben komt bosopslag. In beide gevallen is er sprake van hetzelfde principe: 'successie', de opeenvolging van diverse stadia van begroeiing afhankelijk van de condities van bodem en klimaat. Elke plant of struik vindt daarin zijn eigen plekje, vergezeld een aantal andere planten met dezelfde voorkeuren. Samen is die groep dan weer specifiek zijn voor een bepaald stadium in die successie. Op de lange duur groeit alles in ons klimaat – in theorie, zonder ingrijpende gebeurtenissen - weer toe naar een of andere vorm van bos.

Plantensociologen kennen de wetmatigheden van pionierfase tot eindfase al lang, maar de afwijkingen en varianten vanwege een bijzondere lokale situatie maken deze tak van natuurstudie juist tot een interessante bezigheid. In het nationaal park De Weerribben zijn er genoeg 'bijzondere lokale situaties', die allemaal bepaalde gevolgen hebben. In de Weerribben is het verschijnsel dat open water geleidelijk aan weer veenland wordt, ruim aanwezig. Het heet 'verlanding' en dat duurt wel een paar generaties. Ik heb verhalen gehoord over vervenerfamilies, die na de turfwinning in de petgaten lange, smalle lappen open water overhielden, waarin hooguit wat te vissen viel. Hun achterkleinkinderen konden echter al weer voorzichtig gaan hooien op het nieuwe land.

Natuurkenners, natuurliefhebbers en natuurwetenschappers zijn in dit gebied druk bezig om de bijzondere natuurwaarden te leren kennen, te koesteren en te behouden. Dat wil zeggen, dat het hele successieproces van de plantengroei –met al zijn zeldzaamheden onderweg – van belang is. Voor de rietelers ('rietsnijders' zeggen ze zelf) ligt de zaak totaal anders. Voor hen is maar één tussenstadium interessant, namelijk die fase waarin het riet optimaal groeit en regelmatig geoogst kan worden. In beide gevallen is weer 'mensenwerk' nodig, volgens hetzelfde stramien waarin de Weerribben zijn vorm kreeg. De natuur doet de rest, maar niet meer helemaal hetzelfde als voorheen. In de afgelopen eeuwen is er teveel veranderd in waterstanden, kwel, grondwaterstroming en waterkwaliteit. Voeg daarbij invloeden van meststoffen, bestrijdingsmiddelen, vaarrecreatie (olie, afval) en verzuring door droge neerslag en u begrijpt waarom natuurbeheerders hier af en toe koppijn hebben (hun 'hoofdbrekens').

De verlanding

Bij laagveenmoerassen blijft er tijdens de verlanding contact met het grondwater en/of oppervlaktewater. Bij hoogvenen is dat niet het geval, het daar groeiende veenmos (*Sphagnum*) moet het uitsluitend met hemelwater van regen of sneeuw doen. In de Weerribben zien we in de petgaten de verlanding beginnen met waterplanten in het open water of planten, die vanuit de oever (de ribbe) oprukken.

In de successie van open water tot min of meer vast veen, onderscheiden de deskundigen vier fasen. Het begint met de drijvende of zwevende waterplanten, zoals enkele kroossoorten, krabbescheer, drijvend fonteinkruid, kikkerbeet, soms blaasjeskruid. Hiervan zakken de afgestorven resten naar de bodem, wat met ander organisch bezinksel bijdraagt aan een dikker wordende 'prutlaag' organische modder (*sapropelium*). In de tweede fase komen er waterplanten als waterlelie en gele plomp bij. Met lange stengels zitten ze vast aan hun wortels in de *sapropelium*laag of in het zand eronder. Het water is dan niet dieper dan een tot anderhalve meter. In de derde fase komen er moerasplanten bij, die wat minder stevig wortelen. Nog steeds moeten ze kunnen 'aarden' in de zuurstofloze massa onder water. Geleidelijk aan komt de *sapropelium*laag omhoog, zodat zich op de veenmassa ook moeras- en zelfs landplanten kunnen vestigen, die gewoon 'in de buitenlucht' moeten gedijen. Na verloop van tijd groeit de wortelmat hogerop, zodat ook de resterende waterpoeltjes verdwijnen.

Er zijn diverse varianten bij het verlanden van open water tot 'kragge'. De kragge is de dichtvervlochten wortelmassa van de planten, die aanvankelijk nog op de veenmodder drijft, die wel 2 meter diep kan zijn. Deze bodem kan ook meebewegen met de waterstand. Je kunt er óók doorzakken... Veldbiologen hebben de kragge naar de praktijk ingedeeld in: onbegaanbaar, voorzichtig begaanbaar, golft tijdens het lopen, golft alleen bij springen of trilt alleen maar.

Soms begint de verlanding via drijftillen. Dat zijn eilandjes van drijvende stukken veen en plantendelen, vaak wortelstokken van waterlelie, plomp en slangenwortel, waarop andere planten groeien. Kenmerkend voor de drijftillen is een begroeiing met waterscheerling, cyperzegge, moerasvaren en pluimzegge. In zijn verdere bestaan kunnen er kalmoes, gele lis, grote egelskop, gele waterkers, moerasvergeetmijnietje, waterweegbree, watermunt en blauw glidkruid bijkomen, vooral als de drijftil ergens vast komt te liggen. Maar vergis u niet, het blijft een gammel eilandje vol planten. Eén stap erop en u bent weg, de plomp in als de drijftil kantelt of wegzakt. Bij het vastgroeien aan de ribbe maken de zeggen grote horsten en de wortels van de moeraszegge doen hun best om de voormalige drijftil goed aan de oever te verankeren. Eronder zit nog steeds water en veenmodder. De kraggeverlanding gaat bovenop gewoon door. We zien daarbij (voor de vuist weg) onder meer moerasvaren, kattenstaart, watereppe, moerasandoorn en als we in het trilveen zijn diverse orchissen en mossen. Het hangt van het maairegime (voor 't rietland wordt 's winters gemaaid) en het waterregime af, of we in een rietland, hooiland of ander type grasland terecht komen. In zowel vochtige hooilanden (w.o. de trilvenen) als het rietland is een keur aan kleurrijke planten te vinden. Eveneens botanische bijzonderheden, die echter klein en/of groen blijven.

Vanuit de ribbe treedt ook een verlanding op. Mattenbies kan zich het verst in het water wagen, gevolgd door de wortels van riet en lisdodde. In de zone met hoge windvangende oeverplanten verschijnen dan andere soorten (waterzuring, harig wilgenroosje, kleine valeriaan, zeggesoorten), zodat ook daar een uitbreiding en verdichting van de biologische massa plaatsvindt. De randen van de eerste verlandingszones kunnen nog geregeld onder water komen te staan. De hele successie kan ook onderbroken worden door 'verstoring', waarna 'alledaagse' planten opduiken als moerasspirea, kale jonker, grote brandnetel en haarmos. Hoe dan ook, de diversiteit in plantensamenstelling en in vegetatiestructuur is hoog, het aantal zeldzame soorten is navenant hoog. De Weerribben bestaat volgens de laatste gegevens voor 11% uit water, 41% rietland, 6% hooiland & trilveen, 12% grasland en 30% bos.

Waterzuring en grote vuurvlinder

Temidden van de grote hoeveelheid planten bij de verlanding in laagveenmoerassen komen soms relaties voor, die heel nauwkeurig in elkaar steken. Een van die merkwaardige zaken in de natuurweelde van het nationaal park De Weerribben betreft een zeldzame vlinder, de grote vuurvlinder. Hij heeft de algemene waterzuring als waardplant, maar heeft het toch moeilijk. Niettemin is de Weerribben het enige oord ter wereld, waar de grote vuurvlinder nog een herkenbare populatie heeft. Dat zadelt de natuurbeheerders van Staatsbosbeheer op met een bijzondere verantwoordelijkheid. Er wordt dan ook veel onderzoek gedaan naar de onderlinge relaties van vlinder, waardplant en leefomgeving. De populatie is volgens recente telling nu "schrikbarend klein" geworden. In de jaren zestig was de soort nog vrij algemeen; in de jaren negentig liep het aantal sterk terug. Vanaf 1997 is Staatsbosbeheer de eitjes en rupsen in bepaalde terreindelen gaan tellen, in plaats van de volwassen vlinders.

Bekijken we eerst de waardplant, de waterzuring. Een oeverplant met forse, stevige bladeren, die zich vestigt in de oeverzones van petgaten en vaarten. Naarmate de verlanding aan die oevers doorzet, komt de plant verder midden in het rietland te staan. Zolang de kragge niet te dik is en zijn wortels voedsel uit het onderliggende water kunnen halen, houdt de waterzuring het wel uit. Voor zijn andere mee-etertjes als de bruine zuringsnuittor, het waterleliehaantje, bladwespjes en de rups van de grote beervlinder is dat gunstig.

De grote vuurvlinder heeft echter meer noten op zijn zang. De vlinder zet de eitjes uitsluitend af op planten van de waterzuring. Het vrouwtje doet dat in juli en augustus ook nog alleen op zichtbare planten in open vegetaties. De rupsjes verschijnen na enkele weken en vreten aan het blad tot in het vroege najaar. Dan zijn ze een halve centimeter geworden. Tijd om omlaag te kruipen en te gaan overwinteren in dode zuringbladeren. Dat duurt tot het voorjaar. Dan komt een uitgekiend systeem van 'onderlinge afstelling' tot uiting. Als de waterzuring weer begint groeien, is de rups ook weer bij zijn positieven en vreet vrolijk verder tot hij ongeveer een hele centimeter groot is. In juni verpoppen de rupsen zich, waarna er in juli en augustus weer verse grote vuurvlinders vliegen. Dat lukt beter als er voldoende nectarplanten als moerasrolklaver, kattestaart en koninginnekruid aanwezig zijn. Als er te weinig 'voerbloemen' in de buurt zijn, kunnen de mannetjes wel een gebied van een hectare afgrazen. Volgens Jeroen Bredenbeek van Staatsbosbeheer zul je daarom zelden meerdere grote vuurvlinders bij elkaar zien. Tenzij het eierleggende vrouwtjes zijn.

Het klinkt allemaal aardig, maar waarom wordt deze prachtvlinder dan zo zeldzaam? Is hij ook uit te zetten (net als de otters)? Dat laatste is meerdere keren geprobeerd (vroeger zelfs met eitjes uit de Weerribben) in het National Park the Broads in oostelijk Engeland, maar steeds mislukt. Onder meer vanwege forse overstromingen in voorjaar en zomer, waarbij de rupsen stierven. In de Weerribben is het waterniveau gelukkig stabiel.

Er zijn twee oorzaken genoemd voor de achteruitgang:

- 1- de verdergaande verlanding, inclusief verdroging en verzuring van de rietlanden
- 2- het maaien van rietvelden in de zomer, waardoor met het afmaaien van de waterzuring ook de eitjes en rupsen ten onder gaan. 's Winters bestaat enig maaisico, als de rups te hoog in de vegetatie overwintert.

Omdat de grote vuurvlinder nu een van de meest bedreigde soorten in Nederland is, èn vanwege de verplichting tot bescherming ingevolge de Europese Habitatrictlijn, is er gericht onderzoek uitgevoerd naar de leefomgeving (habitat) van deze schoonheid. Men bekeek welke omgevingsfactoren (en variabelen daarvan) van invloed waren en welke beheersmaatregelen een nuttig effect (kunnen) hebben. Dat bleek een behoorlijke exercitie, omdat er voor het 'ecohydrologische model voor hydrologische isolatie' een stuk of 9 variabelen moesten worden onderzocht en doorgerekend. En toch bleken er nog vele vragen over te blijven.

De grote vuurvliinder en zijn kuren en nukken zijn moeilijk in een wetenschappelijk rekenmodel te persen, waar een advies voor het beheer en behoud uit moet rollen. De natuur is niet ondoorgrondelijk, maar het loopt toch nooit precies volgens verwachting. Je weet het wel 'in principe', maar je weet het niet ècht. Zo is er nog geen directe verklaring gevonden voor het wel of niet verlanden, aan de hand van veldmetingen en experimenten. Een belangrijke factor voor de vlinderactiviteit, het microklimaat in komvormige laagten, is buiten het onderzoek gebleven. Dat 'pietepeuterwerk' is amper te meten en is dus ook niet gemeten. Alleen de vlinder weet het, hij 'voelt' het. De natuurbeheerder moet nu dus 'op zijn gevoel' (en ervaring) afgaan, om bij het zomermaaibeheer van ribben of wallen, achter rietoevers en op ijle plekken in de rietland "vegetatiestructuurverschillen te maken, overeenkomstig met komvormige laagten die aantrekkelijk zijn voor de grote vuurvliinder" (citaat uit het Alterra-rapport 1073, met excuus voor de kromme taal). Het hydrologisch model en de gemeten waterkwaliteit leveren geen goede verklaring op waarom ergens waterzuringplanten staan met vlindereitjes, of zonder eitjes.

In de aanbeveling heet het dus, dat "goed plannen en uitvoeren van het maaibeheer de belangrijkste en meest ingrijpende factor is". Er is meer informatie nodig met betrekking tot de maaidatum en de seizoenseffecten op de activiteit van de rupsen.

We weten nu héél veel over de grote vuurvliinder en nóg blijft dit 'Het Geheim van de Weerribben'. De turfspitters en turftrappers van vroeger hebben dit in hun stoutste dromen nooit kunnen bedenken...

Jan Tuttel (Eelde/Dr.)

www.tuttel.com

17/2/2005

Geraadpleegde literatuur:

- Gerding, M.A.W. Vier eeuwen turfwinning – de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950; uitg. Wageningen 1995
- De Mulder, E.J. et al. De ondergrond van Nederland (Geologie van Nederland, deel7), uitg. Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO 2003.
- Van Berkel, Gerald & Kees Samplonius. Prisma Nederlandse Plaatsnamen, uitg. Utrecht 1995
- Buist, Girbe & Jan Tuttel. Leven en werken met de seizoenen in de Weerribben en de Wieden, uitg. st. Kunst & Cultuur Overijssel en nationaal park De Weerribben 1998
- Gongrijp, Gerard. Vic Langenhoff, Wim Schroevers. Ontdek N.W.Overijssel (serie Nederlandse Landschappen), uitg. IVN i.s.m. VARA 1981
- ten Hove, Jan, Frits David Zeller. Turfmakers en Boterkopers – de geschiedenis van IJsselham, Ossenzijl. Kalenberg, Paaslo en Oldemarkt, uitg. IJsselacademie Kampen 1996
- Jalink, M.H. (bew. M.J. Nooren). Laagveenmoerassen - indicatorsoorten voor verdroging, verzuring en eutrofiëring in laagveenmoerassen (serie Indicatorsoorten deel 3), uitg. Staatsbosbeheer Driebergen 1996
- Sanders, M.E. et al. Identificatie van geschikt leefgebied voor de Grote vuurvliinder (Alterra-rapport 1073), uitg. Alterra Wageningen 2004
- 'De Kraggekraante' & 'Natuur- en Recreatiekrant', periodiek v/h Nationaal Park De Weerribben, jaargangen 1996-2004
- Readers voor Groene Voorlichters NW.Overijssel, uitg. IVN-Nationaal Park De Weerribben, jaargangen 2000 t/m 2004 (vooral artikelen van Jeroen Bredenbeek van Staatsbosbeheer)